

БОЈАН ЈОВАНОВИЋ

ПОДРЖАВАЊЕ ЗЛА И СУПРОТСТАВЉАЊЕ ЗЛУ

Дефинисано са становишта одређених интереса и схватања као супротност добру, зло се исказује у многим видовима у човеком индивидуалном и друштвеном животу. Међутим, без обзира да ли потичу из његовог спољашњег или унутрашњег света, природне тежње су искушења која тек након његовог опредељења добијају одговарајуће морално значење у контексту чињења добра или зла. Иако према тим импулсима може бити и индиферентан, човек подржавањем зла или супротстављањем злу изграђује и потврђује себе. У том смислу је од примарне важности његов однос према сопственој природној условности за зло, чија се радикалност исказује као резултат његове слободне воље која крши важећа морална начела.¹ Уколико су природне тежње јаче од настојања да се одбране морални принципи, онда зло није последица слабости принципа већ појединца, односно његовог Ја и Над ја који подлежу нагонском и несвесном. Како у колективу важе истоветни морални принципи, чињеница да их само појединци крше доказује да је од пресудног значаја индивидуални однос према искушењима зла.

На путу свог самоостварења појединац тежи ка томе да буде оно што јесте, али како он није једнак себи², то самопотврђивање исказује не само свесним намерама већ онима које имају и своју дубљу несвесну мотивацију. Градећи свој идентитет у односу на другог, његов душевни пркос је израз животне енергије која испитује могућности прекорачења сопствених граница и потврђивања

¹ За разлику од рационалног аспекта могућности слободног вољног деловања, делатна воља је та која, према Канту, омогућује доношење одлука и избор доброг или лошег. – Имануел Кант, *Религија у границама чистој ума*, прев. Алекса Буха, БИГЗ, Београд 1990, 23, 34–35.

² Бојан Јовановић, *Околни њуш*, Адреса, Нови Сад 2013, 10.

себе као бића трансценденције. На путу до себе он тежи да отклони сметње и савлада препреке које га удаљавају од циља, а како оне потичу и од њега самог, најбитније у процесу индивидуације је да научи да у свом негативитету препознаје потенцијално зло, да га савлађује и преображава као други непознати део свог бића. У тој борби појединац настоји да одоли оном природном и нагонском у себи које тежи да се испољи са његовом свесном сагласношћу или без ње. Уколико је из било којих разлога моћ његовог Ја мања од тих других природних сила, онда је он, поколебан и поражен, присиљен да учини зло које је приврмени или коначни исход овог надметања са собом.

Искуство стечено у овој борби са собом основа је за изграђивање успешног односа са другима. Онај који је поражен настоји да пораз наткомпензује супротстављајући се другима и сталним непродуктивним сукобима са њима, у које пројектује неразрешене сопствене унутрашње конфликте, тежи да их победи пре него што је савладао себе. Препознати тај негативитет у себи значи разрешити га и преобразити пре него што се он испољи, јер уколико се он само потискује и непризнаје, онда долази до његове пројекције у другог који постаје демонизовани противник и непријатељ. Као што својом храброшћу брани себе од других, тако је човек увек пред изазовом свог самопотврђивања, да буде човек, придржавајући се принципа човештва, чојства, како би сачувао друге од сопственог зла. У том односу према себи од посебног је значаја став према властитом негативитету, оличеном у психолошкој сенци под чијом се присилом, пројектованом на друге, човек приближава свом неразумном и логички несхватљивом бићу. Ирационалност је антрополошка константа човекове природе која независно од његових рационалних тежњи чини увек актуелном могућност испољавања створеног негативитета. У тој димензији крије се извор зла као силе која се потврђује човековим деловањем. Овај принцип је, несумњиво, својеврстан изазов адекватном и целовитом сагледавању и тумачењу човекове природе и света који ствара.

Проширено поље одговорности

Са становишта сагледавања човека као рационалног бића, његова одговорност се редукује на оно што чини. Речима извршен прекршај третира се као вербални деликт, док лоше мисли о другом остају без икакве одговорности. С обзиром на то да је човек знатно комплексније биће, проблем његове одговорности за зло ваља сагледати у широј и дубински димензионираној равни његовог постојања. Он није само рационално и свесно већ и ирацио-

нално и несвесно биће које у односу према другом потврђује себе. Када се тражи опроштај грехова, онда се они не односе само за непосредне поступке, већ и на речи и мисли. Зато и пре него што се искаже, зла помисао својим значењем претпоставља личну одговорност. Није неопходно да се она вербализује или доведе до непосредног поступка, односно дела, она тражи адекватан одговор у самом току свести појединца. Допуштање да се спонтано развија таква мисао смањује могућност њеног оспоравања када неконтролисано постаје мотив изреченом или учињеном. Будући да долазе изнутра, зле мисли су почетак процеса у који може имати увида једино сам појединац који се због тога може осећати одговорним пред собом и настојати да их сузбије. Без суочавања и сузбијања те тамне стране нечије личности, она се несвесно и свесно испољава кроз његове речи и поступке.

Уколико се препусти природним импулсима и налази оправдање да се упркос постојећим друштвеним правилима, важећим законима и моралним обавезама понаша у складу са потребом да их непосредно и задовољи, онда човек не сматра себе одговорним за учињено зло. Оправдање за зло долази из сагледавања односа моћи свесног и несвесног, рационалног и ирационалног у човеку, али он није потпуно ослобођен одговорности док је његово Ја под јаким утицајем несвесног, у време док спава, тешког психичког обољења или док је под дејством наркотика или опијата. Тада је смањене урачунљивости односно одговорности за поступке, али никад није у потпуности неодговоран за оно што чини. Он не може бити одговоран за несвесне садржаје којима се изражава природна тежња ка злу, али је одговоран за однос према тим тежњама, њиховом освешћивању, сузбијању и преображавању. Допуштајући увећање свог субјективно одређујућег разлога воље као претходнице свесне одлуке, он постаје утолико немоћнији да му се одупре у оним повољним околностима када се потенцијално зло претвара у реалност.

Одређен силама изван себе и ауторитетима у себи, човек није ограничен у својој слободи да преиначује своју природну датост, јер постајући оно што од себе ствара он је и одговоран за своје понашање. Одговорност проистиче из свести о последицама сопствених поступака, а та свест се исказује у контексту важећих схватања која пружају одговор на питања о коезистенцији у заједници са другим људима и у свету са другим бићима. Примарни оквир тих схватања су магијско-анимистичке представе и веровања у сакралност постојећих закона и правила чије је кршење доводило до нежељених последица. Уколико бисмо тражили корен осећаја човекове одговорности за његове мисли, речи и дела, могли

бисмо га пронаћи у свести о значају постојећих и виших принципа који су регулисали његов живот.

Одговорност је, дакле, из тог контекста проистацала из свести о значењу кршења тих принципа које је доводило до нежељених последица. Тај аутоматизам казног деловања због кршења важећих правила показивао је снагу предубеђења и веровање у моћ виших сила. Иако се узроци невоља тумаче веровањем у моћ извршене зле магије, реални доживљај последица бачених чини истоветан је кршењу постојећих забрана, односно табу прописа. Одговорност је стопљена са кривицом, која је последица свести о огрешењу о важећа друштвена правила. Због осећања кривице људи реагују соматски, болешћу, и та врста самокажњавања не говори можда толико о развијеној свести колико о развијеном осећању одговорности за угрожавање постојећег поретка.

Паганство ствара примарни духовни контекст који је претходио хришћанству, али који постоји и након хришћанства у народној култури и елементарном веровању данашњег човека. Посебно је изражено у време криза, односно у стањима када више институције изгубе моћ и важност у регулисању човековог понашања и изоштравања питања његове одговорности. У античком свету, у религији старе Грчке, богови су кажњавали људе када би прекршили постојеће законе или хибрисом прекорачивали границе постојећег поретка.³ Појам греха је развијен у хришћанству, јер се настало да се њиме појача човекова одговорност и за мисли, речи и дела, а указивање на негативне последице имало је и превентивну и едукативну функцију. Посебан значај грешности због рђавих речи и поступака наглашен је и у концепцији о посмртном кажњавању. Сматрало се да уколико човек није кажњен за своје грехе у овоземаљском животу, онда ће то неминовно бити након смрти.⁴

³ Богови кажњавају Креонта зато што не поштује мртве, а како је култ мртвих основа традиције на којој је изграђен људски свет, његово оспоравање неминовно доводи до нежељених последица. Да би појединац и колектив били одговорни за своје поступке, прећено им је грехом.

⁴ Овај концепт је присутан у православној предањима о митарствима. Премда је другим доласком Исуса Христа предвиђено завршно суђење свим живима и мртвима, након смрти човекова душа је изложена и процесу посебног суда на граничним местима, митарствима, на којима јој демони одређују удео у загробном животу. Духови зла траже од сваке душе царину или откуп у виду добрих дела за учињене грехе. Сваки грех има своје место откупа, своју царину и царинике у виду страшних демона који казном боравка у паклу пресуђују грешним душама. Прва три митарства су везана за грехове учињене речима. Било да је реч о непотребним, ружним и непристојним речима упућеним другима без потоњег покајања, или изречене лажи, клевете, осуде и подсмеха, ради се о гресима који су последица вербалних деликата али нису мање значајни у механизму стварања осећаја одговорности за мишљење и понашање. Упор. Бојан Јовановић, „Пролаз кроз митарства”, *Неохеленско наслеђе код Срба I*, зборник, ур. М. Јовановић, Филолошки факултет, Београд 2005, 167–177.

Без обзира на то да ли је политеистичка или монотеистичка, паганска или хришћанска, религија је била основ обичајног права и традиционалног морала који је регулисао однос међу људима, њихов приватни и јавни живот. Међутим, у секуларним друштвима одговорност и кривица постају првенствено правне категорије, што не значи да је религија потпуно изгубила значај у дефинисању осећања одговорности и кривице.

Ауторитетна моћи

Док је кривица правна категорија која се утврђује у судском процесу на основу важећих закона, осећање кривице се испољава првенствено у равни морала и постоји зависно од степена развоја и стања човекове свести и самосвести, односно савести. Она проистиче из осећаја одговорности пред собом али и пред другима, за себе као и за друге, што подразумева и одговорност других пред нама, њихову одговорност за себе као и за нас. За разлику, дакле, од моралног осећања, правно се кривица и одговорност морају доказати да би се окривљени као оптужени могао прогласити кривим због кршења постојећих закона. Блажи облик кривице је прекршај, па се правно и диференцира прекршајни од кривичног поступка у процесу који се покреће против лица која се огреше о важеће законске норме. Будући да пренаглашена одговорност доводи до самооптуживања, које се због осећања греха доживљава као кривица и манифестује потребом за њеним искупљењем, одговорност се поистовећује са кривицом. Уколико се признаје одговорност, онда кривицу није потребно доказивати јер се она и без оптужбе прихвата као таква.

Без обзира на то да ли се ради о блажим или тежим облицима кршења постојећих закона, прекршајна и кривична дела могу се извршити несвесно или са свешћу о њиховим последицама. У тежим облицима кршења закона говоримо о злу, о злочину који подразумева и одговарајућу казну. Осим искушења природних тежњи у себи, појединац је изложен и силама које потичу из његове околине. Представљен ауторитетом поретка или личношћу која га оличава, постојећи поредак обавезује људе да га чувају и не нарушавају. Будући да су чувари поретка и сам поредак неупитни, човек испољава склоност да се повинује ауторитету поретка, да буде не само послушан већ и покоран и да беспоговорно и слепо извршава његова наређења не постављајући питање своје одговорности за учињено. У том потчињавању он је и склон да чини и највећа зла, јер се не сматра одговорним за учињено и налази у својој послушности алиби да испољи тамну страну своје природе.

Служећи вишим идеолошким, политичким и националним циљевима везаним за стварање бескласног друштва, самосталне расно и етнички чисте државе, налази оправдање за своје злочине. Ратови су, показало се то у историји, само природне лабораторије за потврђивање већ познатих сазнања о људској природи до којих се дошло и експерименталним путем.⁵ Без обзира на свест о томе да другоме чини зло, човек то ради потчињавајући се ауторитету који може оличавати и одређена религијска идеја, расистичка теорија, идеолошка концепција и политички програм. Опчињен овим идејама, појединац постаје њихов фанатични верник који се жртвује за испуњење постављених циљева.⁶ У том саможртвовању он се, у ствари, само свесно одриче свог разума и морала. Прихватајући колективне захтеве да се прилагоди злу и чини зло, појединац постаје жртва искушења сопственог мрака. Коришћење зла у циљу добра показује се као пречица која га најчешће само удаљава од жељеног циља и води неизбежном силазном путањом огољавања и поништавања људског. Они који су са дубоком вером у исправност онога што раде чинили највећа зла другима, настојећи да изграде свој земаљски рај, створили су заједнички пакао.

Мит и реалност баналног зла

На примеру организовања и учествовања у великом злочину, какво је било систематско уништавање Јевреја у Трећем рајху, ревностно извршавање наређења је основ одбране и највећих нациста од кривице за смрт милиона људи. Своју послушност и покорност ауторитету исказивао је тако и Адолф Ајхман, који је крајње савесно и бирократски тачно обављао поверену му дужност и послао у смрт неупоредиво више људи него сви дотадашњи инквизитори. У одбрани се позивао и на Канта, који је истицао обавезу појединаца да извршавају налоге постојећег закона.⁷ Његова савршена трезвеност и нормалност изненадила је психијатре који су током испитивања дошли у ситуацију да посумњају не у његово већ у сопствено душевно здравље. Показало се, међутим, да је Ајхман свој посао радио веома заинтересовано, а како је био не само учесник већ и организор Кристалне ноћи, јасно је да је на суду у циљу

⁵ Стенли Милграм, *Послушност ауторитетима*, прев. Ивана Спасић, Нолит, Београд 1990.

⁶ Хана Арент, *Извори тоталитаризма*, прев. Славица Стојановић, Александар Бајазетов Вучен, Феминистичка издавачка кућа 94, Београд 1998.

⁷ Ричард Бернстин, „Кант у рату са самим собом”, *Модерно чиниње Канта*, зборник, прир. С. Дивјак, И. Миленковић, Завод за уџбенике и наставна средства, Београд 2005, 228.

своје одбране само глумио ревносног чиновника нацистичке машинерије за извршење масовних злочина. Тако је створен мит о овом нацистичком злочинцу као бирократи смрти, чије понашање оличава банално зло.⁸ Премда непримењиво на Ајхмана, евидентно је постојање ове врсте зла која настаје послушношћу према ауторитету и извршавањем његових захтева. Као што се показало да он није био службеник у фабрици смрти у којој је само бирократски ревносно извршавао наређења и да није био банални злочинац, тако је неоспорно да банално зло као такво, ипак, постоји. И да су и врхунске бирократе на челу система и механизма који производи зло.

Насупрот данашњем све наглашенијем праву појединца да ствара свој идентитет у контексту прихватања вредности свих доступних културних искустава и традиција, при чему се овим индивидуалним правима настоји да спречи да било ко други може да одлучује у његово име о битним одлукама колективног и појединачног постојања, тај појединац у кризним и преломним временима, у морално деликатним ситуацијама када треба да исказе значај своје индивидуалности, настоји да се скрије иза другог и радије прихвата да неко други одлучује о питањима о којима би и он требало да исказе своје мишљење и залаже се за свој став. Очекујући од ауторитета, свог претпостављеног, да најпре реагује, да га подстакне и да му нареди, па тек потом да и он реагује, он своју равнодушност према другом показује у познатом феномену посматрачке апатије, карактеристичне за групу људи која гледа и прати несрећу појединца. Иако у другачијој ситуацији, када су сами, реагују другачије, пружајући помоћ, појединци у групи постају апатични, отупљене моралне свести, немоћни да учине добро и спасу живот.

Страст није услов испољавања нељудског у човеку, јер су највећи злочини извршени без страсти и мржње према убијенима, па тзв. „банално зло” указује управо на тај мрачни кутак људске природе као његово станиште. Неучињено добро, непружена помоћ, исказује се као зло, а претпостављени простор индивидуалног потврђивања добра постаје реалност његовог преокретања у колективну супротност. Феномен посматрачке апатије показује да се у злочину може и невољно учествовати, као што се недело може учинити без мотива, из чисте немарности или случајности.

У таквим околностима зло се успешно прикрива и симулира добрим, чекајући тренутак да се огласи и призна да је болест.⁹

⁸ Упор. Хана Арент, *Ајхман у Јерусалиму: извештај о баналности зла*, прев. Ранко Мاستиловић, „К. В. С.”, Београд 2000.

⁹ Фридрих Ниче, *Тако је говорио Заратустра*, прев. Бранимир Живојиновић, превод редиговао и предговор написао Михаило Ђурић, БИГЗ, Београд 1989, 130.

Премда о њој свака заједница има одређено искуство и извесно знање, његово толерисање може епидемијски да ескалира и овлада стварношћу у којој се коначно испоставља рачун за толерисање и пристајање на зло и разбија илузија о његовој користи. Тада се и отвара питање одговорности свих појединаца који су гласно подржавали зло или су се само прећутно саглашавали са њим.

Фаустовско искушење

Друштво је чувар моралних прописа, али се могућност њиховог скривеног и некажњеног кршења показује као једно од највећих искушења. Оно што се најпре јавља као велика дилема везано је за слободан избор између придржавања важећих моралних начела са неизвесним успехом и њиховог кршења које доноси сигуран почетни добитак. Уколико се прекорачење границе између добра и зла не означи као преступ, онда такви поступци утичу и на успостављање одређеног обрасца понашања. Мотивисана својим разлогом да толерише такве преступе, власт шаље друштву јасну поруку да се преступ исплати. Међутим, дајући легитимност преступу и криминалу, власт и друштво се нужно криминализују и тону у морални бездан.

У претпостављеном стицају околности, које омогућују човеку да за тренутак прихвати обећавајуће зло и без опасности од кажњавања прекрши моралне принципе ради остварења одређених интереса, огледа се сва деликатност моралне дилеме праћене фаустовским искушењем. Наиме, уколико би човек могао да испуњава сваку своју жељу тако што би притиском на одређено дугме истовремено изазвао и смрт једног Пигмеја у далекој Океанији, онда то скривено убиство далеког и непознатог појединца, према коме његов убица није имао никакво лично осећање нетрпеливости и мржње, отвара питање човекове спремности да због остварења личне користи погази сопствене моралне прописе. Ово питање, које је некад мучило моралисте,¹⁰ добило је у потоњим истраживањима песимистичан позитиван одговор. Огромна зарада остварива наношењем патње непознатим и недужним особама у стању је да лако и успешно анестезира човекову моралност. Душа, која би требало да осети бол најудаљенијег бића, повлачи се у себе и поништава задовољством које има за цену туђи бол. Питајући се да ли су због уносне зараде коју је остварио вредни сажалења ти људски мрави, Хари Лајм у *Трећем човеку* Грејама Грина обзнањује

¹⁰ Слободан Јовановић, „Богдан Поповић”, *Из историје и књижевности* I, Сабрана дела, том 11, БИГЗ – Југославијапублик – Српска књижевна задруга, Београд 1991, 719.

и практични аспект моралног нихилизма, који поништавањем разлике између добра и зла уклања и последњу унутрашњу препреку у човеку да због личне користи учини другима највећу несрећу.

Иако нас без нашег пристанка и жеље нико не може принудити да учинимо зло и нанесемо другоме бол и патњу, заводљивост зла се огледа у обећавајућем великом добитку за извршење малог или тајног престопа. Жеља преступника да се таквим чином оствари добит показује недовољну људску отпорност према злу. У одређеним условима, како је утврђено наведеним Милграмовим експериментом, већина људи је спремна да добровољно и слепо послуша ауторитет и нанесе бол непознатом лицу.¹¹ У овом експерименту није реч о послушности већ о покорности, односно беспоговорном извршавању наредби и преиспитивању њихових негативних последица. Заштићеност од последица кажњавања и суочавања са патњом жртве увећава ову послушност, која постаје израженија уколико је стимулисана личним интересима и обећавајућим наградама и задовољствима. Могућност стицања извесне користи од кришом учињеног зла које остаје некажњиво утолико више чини појединца пријемчивим за сугестије злоћудног ауторитета.

Послушност ауторитету прелази у добровољну покорност којом се одриче слобода и моћ сопствене воље и пристаје на потчињеност, чиме се смањује осећај личне одговорности. Сматрајући себе неодговорним због покоравана и извршења малигних наређења, појединац са својим местом у одређеном хијерархијском систему постаје добровољни поданик баналног зла. Уколико је тај систем моћан, онда су утолико већи изгледи да се пристаје на неправду и зло који долазе из његовог средишта. Моћ која корумпира појединца лажном животном сигурношћу анестезира његову моралну савест и спречава га да се као одговоран члан друштва одупре злу. Међутим, тоталитарни политички режими, у којима појединци постају неважни а људски живот сувишан, показују на крају своје право лице екстремног зла страдањем и оних који су их подржавали. Заснована на исходу природног тока ствари и неизменичног преовладавања супротности, својеврсна је заблуда да се под маском зла може крити неко добро и да свако зло има своје добро. За разлику од добра које претпоставља своју супротност, зло које одузима животе и уништава људе препознаје се у свом радикалном виду као негативитет који се настоји утемељити на себи.

Свесна колаборација са злом заснована на тајном кршењу постојећих моралних правила како би се без икаквих санкција остварила лична корист није условљена самоодржањем и борбом за

¹¹ С. Милграм, нав. дело.

голи живот, већ је израз тежње да се постигне више и да се буде успешнији од других. Маскирано привидним добром у виду испуњења неостваривих жеља и остварења личне користи, тајно пактирање са злом одвија се према несвесној фаустовској стратегији. Поседујући моћ да корумпира и постепено преовладава у појединцу, зло се испољава у човековим пројекцијама и демонизацији других. Упорно се крећући овим смером, он се удаљио од себе и оних начела која знатно суптилније сагледавају његов однос према моралности и злу које чини другом. Мерено дечјом сузом,¹² то зло се исказује као радикално друго које се претпоставља као супротност добру и нереална основа људског чина, јер тежећи да се утемељи на себи, оно поништава човека.

Одговорности за зло других

Са порастом претњи које угрожавају нормалан људски живот, однос према злу добија данас на актуелности. Зло црпе своју снагу из човекове слабости и немоћи да му се одлучно одупре. Та немоћ је изражена у препуштању политичком и социјалном негативитету, у коме се и баналност зла исказује немогућношћу да се учини добро. Илузија о непосредној користи зла увек се и распрскава у друштвени кошмар из којег колектив настоји да изађе улажући много више снаге од оне која је била потребна да се зло благовремено спречи.

Изоштрена свест о последицама властитих поступака даје људској одговорности право значење у контексту будности и контроле својих природних, несвесних и агресивних импулса. Међутим, уколико нема те свести, зато што је она потиснута, успавана, постала дифузна или транспонована у другу раван, као у случају злочина учињених потчињавањем ауторитету, онда фактички и не постоји субјективно осећање одговорности, што не значи да је човек и објективно ослобођен своје одговорности и да правно није одговоран за оно што је учинио. Чињеница да извесни појединци упркос почињеним неделима немају осећај одговорности, осећај кривице и грижу савести¹³ тражи одговарајуће објашњење. Иако

¹² На питање да ли је вредно остварење неког циља уколико је његова цена људска патња и бол, Достојевски у *Браћи Карамазовима* вели „да цео свет познања не вреди једне једине дечје сузе”.

¹³ На пример, некадашњи управник највећег логора у послератној Југославији на Голем отоку, месту страдања великог броја заточеника – о последицама доживљених траума након повратка из тог логора да се и не говори – у бројним интервјуима датим после објављивања књиге настале на основу разговора са њим, на питање новинара о осећању своје одговорности за дешавања у том логору одлучно одбија сваку одговорност. На питање да ли му је мирна

се овим отвара питање да ли сви могу осетити грижу савести, јер психопате немају тај осећај, од питања индивидуалне знатно је важније питање друштвене одговорности, односно чињеница да се не поставља питање одговорности виновника зла.

С обзиром на размере зла замишљеног, организованог и оствареног, и круг одговорних је широк јер не обухвата само његове творце и егзекуторе, већ и оне који су прећутно давали подршку и нису се супротстављали злу. У време тоталитаризма и обичан мали човек је изложен највећим искушењима да другоме учини зло, да га пријави због реалних или денунцира због измишљених прекршаја и кривичних дела само да би себе заштитио, верујући да је колаборацијом постао део моћног система. Тим поступцима он себе представља у светлу добра које пропагира режим и потискујући индивидуалну кривицу за учињено зло постаје херој у сопственим очима. Зато се антрополошки феномен зла у таквим околностима не може редуковати само на диктатора и непосредне извршиоце његових наредби већ и на мале људе, појединце који на свој начин доприносе функционисању тоталитарног поретка. У том смислу се и поставља питање њихове одговорности и кривице.

На то обавезују и резултати Јасперсовог разматрања о кривици. Наиме, објавивши своје дело *Питање кривице*¹⁴ у време Нирнбершког процеса, он је сматрао да је сваки Немац на неки начин био одговоран за злочине које је учинио Хитлеров Трећи рајх током Другог светског рата. У том смислу он и износи четири хијерархијски различита типа кривице. Најпре је то конкретна кривица за злочине који су објективно доказиви јер спадају у законом санкционисана дела. Затим следи политичка кривица, заснована на одговорности за избор државне власти под чијим су окриљем и извршени злочини. Уколико није непосредно и политички одговоран за злочине, онда је, према Јасперсу, човек морално крив за лоше поступке које је починио потчињавајући се и слепо извршавајући наредбе које су долазиле са више командне инстанце. Међутим, и да није непосредно учествовао у тим зло-

савест због злочина извршених на том месту и да ли може због тога мирно да спава одговара да му је савест потпуно мирна, да је спокојан и да спава као новорођенче. Њега не дотиче ниједан аспект одговорности због учешћа на страни тадашње власти, која се брутално обрачунала са свима који су се опредељивали за Стаљина или су оптуживани да су за њега. Податак да је овај човек мирно шетао београдским улицама и да није мучен савешћу нити питањем сопствене одговорности спада у домен личног односа према огрешењу о моралне норме.

¹⁴ Карл Јасперс, *Питање кривице*, прев. Вања Савић, Samizdat Free B 92, Београд 1999.

чинама, он не може бити ослобођен четвртог типа кривице, везане за постојање зла у свету. Тај метафизички аспект кривице наглашава, у ствари, човекову одговорност за злочине који други чине.¹⁵ Тиме се појачава осећај за присуство зла које отвара питање и нашег постојања и тражи од нас непосредан одговор. Нисмо, дакле, само непосредно одговорни за конкретна дела која чинимо, већ претпостављена хијерархија различитих категорија и типова одговорности омогућује да препознамо и сопствени аспект одговорности.

Данашњи човек нема мањи осећај одговорности за своје мисли, речи и поступке, али се тим прагом осећаја манипулише. Примери безосећајних појединаца указују на патолошке узроке немогућности тог осећаја и немогућност да се индивидуално-психолошки критеријуми примене и на читав социокултурни ентитет који би био проглашен болесним и тиме се његови чланови ослободили одговорности. У хијерархији одговорности реч је само о инстанци и степену који нас погађа, јер никад нисмо одвојени од зла које се догађа. Умрежени у релације различитих степена одговорности, ми смо као људи увек одговорни за оно што се и око нас дешава, за зло других и за постојање самог зла, због нечињења или недовољног чињења које омогућује да се оно испољи.

¹⁵ Будући да после објављеног краја метафизике и проглашене смрти Бога нема више тог некадашњег метафизичког контекста, данас је он замењен еколошком свешћу и одговорношћу за живот на планети. Еколошка свест је онај најшири аспект одговорности који је некад имала метафизика. Оно што се 2010. године дешавало у Мексичком заливу, са изливањем енормне количине нафте у море, а следеће године са хаваријом атомске централе Фукушима у Јапану након разорног земљотреса који је погодио ову земљу, показује глобалне последице било ког догађаја на планети. У том смислу се и поставља питање одговорности за догађаје који иако географски удаљени имају значај и за наше постојање. То нам, дакле, даје за право да покажемо своју заинтересованост за далека збивања и да реагујемо на прави начин.